

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Μνημειακή τοπογραφία της Παλιοχριστιανικής Σύμης

Ελένη Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.634](https://doi.org/10.12681/dchae.634)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ε. Κ. (2011). Μνημειακή τοπογραφία της Παλιοχριστιανικής Σύμης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 37–46. <https://doi.org/10.12681/dchae.634>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής
Σύμης

Ελένη ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 37-46

ΑΘΗΝΑ 2009

ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΣΥΜΗΣ

Η Σύμη, ορεινό και άνυδρο νησί του δωδεκανησιακού συμπλέγματος στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, βρίσκεται ανάμεσα στη Ρόδο και την Κω, σε απόσταση πέντε ναυτικών μιλίων από την απέναντι χερσόνησο της Κνίδου. Περιλαμβάνει έναν πολύ καλά διατηρημένο παραδοσιακό οικισμό που εκτείνεται από τον Γυαλό μέχρι το Χωριό, στο Νημπορειό και το Πέδι, με αρκετά ερείπια («χαλατά»), αλλά και πολλά νεοκλασικά αρχοντικά¹. Η γεωγραφική θέση του νησιού, που βρίσκεται στο θαλάσσιο δρόμο που συνδέει τα μεγάλα νησιά και λιμάνια Ρόδο και Κω με τις πόλεις-λιμάνια της γειτονικής Ανατολής, συνετέλεσε στο να αποτελεί η Σύμη θαλάσσιο και εμπορικό σταθμό για την περιοχή στις περισσότερες ιστορικές περιόδους. Ο μεγάλος αριθμός των αρχαιολογικών καταλοίπων στο νησί και στις γειτονικές νησίδες² μαρτυρούν για τη συνεχή κατοίκηση του νησιού από την προϊστορική εποχή έως σήμερα. Ανασκαφική έρευνα δεν έχει διεξαχθεί στο νησί, συνεπώς οι αρχαιολογικές θέσεις είτε σηματοδοτούνται από

τα κτιριακά κατάλοιπα που έχουν σωθεί είτε εικάζονται λόγω της παρουσίας αρχιτεκτονικών μελών. Κτιριακά λείψανα παλαιοχριστιανικών βασιλικών έχουν εντοπιστεί σε τέσσερις θέσεις, δύο στο Νημπορειό και δύο στο Πέδι, ενώ πιθανότατα υπήρχε βασιλική στον Πάνορμο, στη θέση του μοναστηριού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Πανορμίτη (Εικ. 1).

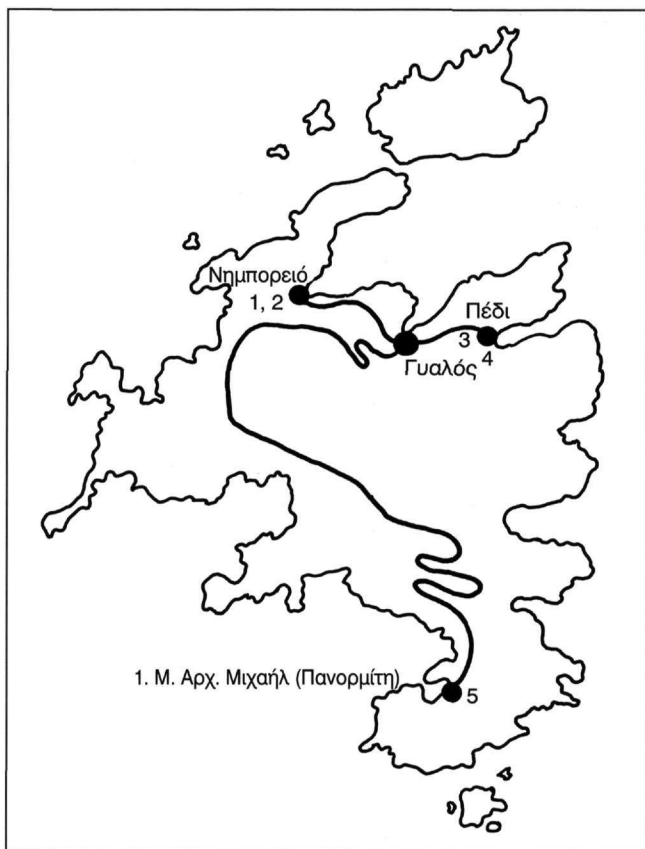
Η πρώτη βρίσκεται στη θέση «Μέσα Νημπορειό», όπου κτίστηκαν μεταγενέστερα τρία μονόχωρα καμαροσκέπαστα εκκλησάκια, η Κοίμηση της Θεοτόκου, η Αγία Κάρα και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Από τη βασιλική Νημπορειού σώζονται τμήματα της ημικυκλικής αψίδας του κεντρικού και του νότιου κλίτους, ο στυλοβάτης της κιονοστοιχίας του βόρειου κλίτους και το ψηφιδωτό δάπεδό του³. Απεικονίζονται εντός πλαισίων παραστάσεις σε τετράγωνα διάχωρα, τα οποία κοσμούνται με διάφορα θέματα: πτηνά εκατέρωθεν ενός κανθάρου, κάπρος που κυνηγάει ζαρκαδί και ένας νεανίας που οδηγεί μια καμήλα, απεικόνιση μιας ηθογραφικής

¹ Στη διατήρηση του παραδοσιακού οικισμού της Σύμης συνετέλεσε κατεξοχήν ο αείμνηστος επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ηλίας Κόλλιας, ο οποίος επέμενε, σε συνεργασία με τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Γρηγόριο Κωνσταντινόπουλο, για την κήρυξη του οικισμού ως παραδοσιακού από τη δεκαετία του '70. Αυτό το γεγονός συνετέλεσε στην επιλογή μου να ασχοληθώ με τη συγγραφή αυτού του άρθρου, αφιερωμένου στη μνήμη του ανθρώπου που αγάπησε τη Σύμη και διέβλεψε αρκετά νωρίς την ανάγκη προστασίας της, με αποτέλεσμα σήμερα να θεωρείται ένας από τους καλύτερα διατηρημένους παραδοσιακούς οικισμούς της Ελλάδας (Μ. Μιχαηλίδου, «Προβλήματα προστασίας του οικισμού της Σύμης», *Έργο και λειτουργία μιας Υπηρεσίας για την προστασία των μνημείων σήμερα*, Πρακτικά έκτακτου συνεδρίου του Σ.Ε.Α., Αθήνα 1987, 413-416). Απ' ό,τι γνωρίζω λόγω της επί σειράν ετών ενασχόλησής μου με τον οικοδομικό έλεγχο του οικισμού, οι κάτοικοι του νησιού αναγνωρίζουν το μεγάλο ευεργέτημα για τον τόπο τους εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου στους φύλακες Αρχαιοτήτων Μιχάλη Βόλα, Παντελή Μακρή και Δούκισσα Μόσχου, οι οποίοι μου υπέδειξαν τα μνημεία του νησιού και με συνόδευσαν

στις επιτόπου περιοδείες. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Θεοχάρη Παζαρά για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και υποδείξεις και στις συναδέλφους Αγγελική Κατσιώτη και Ιωάννα Μπίθα για τις διορθώσεις του κειμένου.

² Από την καταγραφή των δύο Εφορειών κατά τη διαδικασία κήρυξης του νησιού και των γειτονικών νησίδων ως ενιαίου αρχαιολογικού χώρου, οι εντοπισμένες αρχαιολογικές θέσεις ανέρχονται σε 159.

³ Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις τήν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα του 9' Διεθνούς Βυζαντινού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1955, 241-242, πίν. 47.1. Σ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, τ. Ι, Θεσσαλονίκη 1974, 20, 93-94, πίν. 62. ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, 391. Ρ. Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements of the Aegean Islands During the Early Christian Period», *CorsiRav XXXVIII* (1991), 48, εικ. 8, όπου το συγκρίνει με ένα ψηφιδωτό της Συρίας που χρονολογείται στις αρχές του 7ου αιώνα. Βλ. Ρ. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban*, Βέλγιο 1988, 53-54, υποσημ. 37, εικ. 20-23 και 480, εικ. 451.

Εικ. 1. Χάρτης της Σύμης με σημειωμένες τις θέσεις των παλαιοχριστιανικών βασιλικών.

σκηνης από την καθημερινή ζωή του νησιού. Χρονικά το ψηφιδωτό δάπεδο ανάγεται στο δεύτερο μισό του βου αιώνα.

Άλλα χαρακτηριστικά κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής περιόδου αποτελούν τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στα τρία εκκλησιάκια του Νημπορειού, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν στην ίδια βασιλική. Συγκεκριμένα, τμήμα θωρακίου (σωζ. ύψ. 0,60, πλ. 0,29, πάχ. 0,185 μ.) είναι εντοιχισμένο στο πεζούλι, δίπλα στο κωδωνοστάσιο (Εικ. 2), ενώ παρόμοιο απότμημα (σωζ. διαστ. 0,70×0,50, πάχ. 0,12 μ.)

⁴ Α. Κ. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, τ. Β', Αθήνα 1952, 426, εικ. 389. Ο ίδιος, *ΑΒΜΕ ΣΤΓ* (1948), 14, εικ. 8.

⁵ Αδημοσίευτο. Η μόνη διαφορά συνίσταται στο διάκοσμο των αμφικιονοκράνων, τα οποία καλύπτονται με ημίφυλλα μαλακῆς άκανθας αντί των σχηματοποιημένων φύλλων του Νημπορειού.

ενσωματώθηκε σε σκαλοπάτι στο προαύλιο της διπλανῆς εκκλησίας, της Αγίας Κάρας. Επίσης, ως βάση της αγίας τράπεζας της εκκλησίας του Σωτήρα χρησιμοποιήθηκαν δύο διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι παραθύρων, ο ένας ακέραιος και ο άλλος σπασμένος στο ύψος των συμφυών αμφικιονοκράνων (α: ύψ. 0,78, διαστ. άβαρα 0,28×0,19 μ. και β: σωζ. ύψ. 0,76 μ.). Στο ιερό της δεύτερης εκκλησίας ως αγία τράπεζα έχουν χρησιμοποιηθεί τρία αρχιτεκτονικά γλυπτά: ένας κορμός μαρμαρίνου κίονα (σωζ. ύψ. 0,165, διάμ. 0,29 μ.), πάνω στον οποίο στηρίζεται ένα κιονόκρανο (ύψ. 0,34, διαστ. άβαρα 0,51×0,51 μ.) και πιο πάνω τοποθετήθηκε ένα επίθημα κίονα (ύψ. 0,32, διαστ. βάσης έδρασης 0,54×0,54, άνω πλευρά έδρασης 1,02×0,74 μ.) (Εικ. 3).

Πιθανότατα, από την ίδια βασιλική προέρχονται και τα τέσσερα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν σε οικόπεδο (ιδιοκτησίας Αντώνη Γλου), σε μικρή απόσταση από την προαναφερθείσα θέση, κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομῆς, και τα οποία μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού: δύο ακέραιοι αμφικιονίσκοι παραθύρου (α: ύψ. 0,78, διαστ. άβαρα 0,32×0,25 μ. και β: ύψ. 1, διαστ. άβαρα 0,31×0,24 μ.) (Εικ. 4), μία βάση κίονα ιωνικού τύπου (διαστ. 0,45×0,50, διάμ. 0,32 μ.) και ένα επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου (ύψ. 0,19, διαστ. βάσης έδρασης 0,40×0,20, άνω πλευράς 0,68×0,36 μ.) (Εικ. 5).

Οι αμφικιονίσκοι με τις συμφυείς βάσεις και τα συμφυή αμφικιονόκρανα, που κοσμούνται με τέσσερα σχηματοποιημένα φύλλα άκανθας με έντονα ανακαμπτόμενα άκρα κάτω από τις γωνίες του άβαρα⁴, χρησιμοποιούνται κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διακόσμηση του ενός, που φέρει και στις δύο όψεις των κορμών ανάγλυφο λατινικό σταυρό με τριγωνικές απολήξεις των κεραιών (Εικ. 4α). Όμοιος αμφικιονίσκος υπάρχει στην αγία τράπεζα της Αγίας Μαρίας της Νεράς στη Σύμη⁵, καθώς και στην αυλή του Αρχοντικού Βουβάλη στην Κάλυμνο. Από όσο γνωρίζουμε, το θέμα το συναντάμε κυρίως σε κορμούς κίωνων τόσο στο δωδεκανησιακό χώρο (βασιλική Αγίου Στεφάνου και βασιλική στο Μαστιχάρι της Κω⁶, βασιλικές της νότιας Ρόδου, όπως του Μεσαναγρού⁷, του

⁶ Α. Κ. Ορλάνδος, «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά τῆς Κῶ», *ΑΕ* 1966, 16, εικ. 11 και 12.

⁷ Στη βασιλική Α' στην Αγία Βαρβάρα Μεσαναγρού, βλ. Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου», *ΑΑΑ ΧΙΠ* (1980), 232 και *ΔωδΧρ Γ* (1984), 212. Ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου»,

Ασκληπειού⁸ και της Καμείρου Σκάλας⁹, καθώς και στη βασιλική της Άφωτης στην Κάρπαθο¹⁰), όσο και σε άλλα μνημεία της Ελλάδας (βασιλική Φιλίππων¹¹, βασιλική Α' Νέας Αγχιάλου¹² κ.ά.).

Το επίθημα που βρέθηκε στο οικοπέδο Αντώνογλου (Εικ. 5) φέρει εγχοπές στις μακριές πλευρές για τη στήριξη του φράγματος του παραθύρου, ενώ οι στενές επικλινείς πλευρές κοσμούνται η μία με ισοσκελή ανάγλυφο σταυρό και η άλλη με εγγεγραμμένο σε ταινιωτό κυκλικό πλαίσιο μονογραμματικό σταυρό, του οποίου το άνω άκρο της κάθετης κεραιάς σχηματίζει λατινικό ρο¹³. Το ασταθές σχέδιο αποδίδεται με χαμηλό ανάγλυφο και χωρίς ακρίβεια. Ανήκει στην πληθώρα επιθημάτων του βου αιώνα με την απλή διακόσμηση του σταυρού σε παραλλαγές, που συναντά κανείς σε όλο τον ελλαδικό χώρο¹⁴. Η απόδοση του θέματος οδηγεί προς το δεύτερο μισό του βου αιώνα, πράγμα που συνάδει με τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού (βλ. παραπάνω).

Στην ίδια εποχή ανάγεται το ενσωματωμένο σε σκαλοπάτι θωράσμα θωρακίου. Ανήκει στα πολύ διαδεδομένα θωράκια με ομόκεντρα ρομβοειδή πλαίσια εγγεγραμμένα σε ορθογώνιο, ενώ τις εσωτερικές γωνίες κοσμούν ανισοσκελή τρίγωνα¹⁵. Το άλλο θωράκιο, το σπασμένο σχεδόν στη μέση, κοσμείται με εγγεγραμμένο σταυρό τύπου Μάλτας, από τον οποίο εξέρχεται ένα στέλεχος που καταλήγει σε κισσόφυλλο. Η όλη σύνθεση περιβάλλεται από ένα ρόμβο εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο πλαίσιο (Εικ. 2). Η χρήση του είναι προβληματική λόγω του μεγάλου ύψους, το οποίο στην αρχική του μορφή θα έφθανε το 1,20 μ., ύψος που δεν ταιριάζει σε θωράκια τέμπλου. Ίσως να ανήκε σε επιστύλιο.

Όσον αφορά το επίθημα στην αγία τράπεζα της εκκλη-

Εικ. 2. Νημπορειό, Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Τμήμα θωρακίου.

σίας της Αγίας Κάρας (Εικ. 3), το μήκος των μακρών πλευρών ανέρχεται στο 1,02 μ., όπως και το συμφυές επίθημα ιωνικού κιονοκράνου από την Αγία Ειρήνη¹⁶, που θα εξεταστεί παρακάτω (Εικ. 5). Κοσμείται μόνο η κύρια όψη με λατινικό σταυρό, οι κεραιές του οποίου έχουν τριγωνικές απολήξεις, ανάμεσα σε όρθια ημίφυλλα άκανθας που τα άκρα τους κλίνουν ελαφρώς προς το κέντρο.

Στα Δωδεκάνησα παρόμοια διακόσμηση απαντά σε συμφυή επιθήματα ιωνικών κιονοκράνων από τη βασι-

ΔωδΧρ ΙΒ' (1987), 104. Ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανική βασιλική στά Πεντάθυρα Μεσαναγοῦ Ρόδου», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 119.

⁸ Τμήμα κίονα σε δεύτερη χρήση που χρησιμοποιήθηκε ως κάλαμος αγίας τράπεζας στην εκκλησία της Παναγίας στο Ασκληπειό, βλ. σχετικά ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, 412.

⁹ Σε αρκετά αποτιμήματα κίωνων από την ανασκαφή του οικοπέδου Φωτάκη στη θέση «Στύλου» της Καμείρου Σκάλας, ΑΔ 42 (1983), Χρονικά, 680.

¹⁰ Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς "Άφωτης" Πηγαδίων Καρπάθου», ΑΕ 1973, 147, 154.

¹¹ P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Παρίσι 1945, 403.

¹² Γ. Σωτηρίου, «Αί Χριστιανικαί Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας», ΑΕ 1929, 38, εικ. 41.

¹³ Βλ. Μ. Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 43 (αριθ. 36), 51 (αριθ. 53), 70 (αριθ. 94), όπου και η

σχετική βιβλιογραφία. Το θέμα του εγγεγραμμένου σταυρού σε κύκλο απαντά σε κιονόκρανα της μονής Βατοπεδίου, που χρονολογούνται στα τέλη του 10ου-μέσα του 11ου αιώνα. Βλ. Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 21, εικ. 5-7.

¹⁴ V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH, Supplément XVII, Παρίσι 1989, 50-51.

¹⁵ Δ. Πάλλας, «Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου», BCH LXXIV (1950), 233-249. Επίσης, Ν. Δημητράκοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο», ΔΧΑΕ ΙΓ' (1985-1986), 157, εικ. 1 και 3.

¹⁶ Επιθήματα συμφυή με ιωνικά κιονόκρανα που ξεπερνούν το 1 μ., συναντάμε στη βασιλική Λεχαιού, στην Αχειροποίητο, στην Αγία Σοφία και στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, στη βασιλική Γ' της Νέας Αγχιάλου, στην Κω κ.α. Βλ. Vemi, ό.π., αριθ. κατ. 40, 43, 44-46, 49, 51-52, 112, 113, 121, 122, 127, 130, 143, 156, 279.

Εικ. 3. Νημπορείο, Αγία Κάρα. Βάση αγίας τράπεζας.

Εικ. 4α-β. Αρχαιολογικό Μουσείο Σύμης. Αμφικιονίσκοι από το οικόπεδο Αντόνογλου στο Νημπορείο.

λική της Άφωτης Καρπάθου (μέσα βου αι.)¹⁷. Παράλληλα δείγματα εντοπίζονται στην Κωνσταντινούπολη (βασιλική Στουδίου, Άγιος Ανδρέας της Κρίσεως¹⁸), στη Θεσσαλονίκη (συλλογή Ροτόντας¹⁹, μονή Βλατάδων²⁰), στη βασιλική Λεχαιού²¹, στη βασιλική Σικυώνος²², στη Θεσσαλία (βασιλική Α' Νέας Αγχιάλου²³, Μουσείο Βόλου²⁴), στη Νικόπολη²⁵, στο Μουσείο Μυτιλήνης²⁶ κ.α. Η διαφορά του διακόσμου του επιθήματος της Σύμης έγκειται στο ότι η άκανθα είναι γραμμική σε σχέση με τα προαναφερθέντα παραδείγματα, γεγονός που οδηγεί χρονικά προς το δεύτερο μισό του βου αιώνα.

Το κιονόκρανο (Εικ. 3) είναι τεκτονικό και κοσμεύεται με τέσσερα φοινικόφυλλα κάτω από τις γωνίες του άβακα. Οι δύο κατώτερες οξύληκτες γλωσσίδες ενώνονται στο μέσο της κάθε πλευράς σχηματίζοντας ρόμβο που περικλείει τετράφυλλο. Από την κορυφή του ρόμβου εκφύεται από ένα ζεύγος αντιθετικών ελίκων, πολύ σχηματοποιημένων, ενώ στο κατώτερο τμήμα αποδίδεται σχηματοποιημένο φύλλο άκανθας. Στο μέσο της κάθε πλευράς του ευθύγραμμου άβακα εξέχει κομβίο με μορφή ριπιδίου. Το επιπεδικό ανάγλυφο και το σχηματοποιημένο σχέδιο θυμίζουν ανάλογα δείγματα στην Παναγία της Μέντζενας²⁷ στη Μάνη²⁸ και στο καθολικό της μο-

¹⁷ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 10), 148, πίν. 74α-β.

¹⁸ Th. Zollt, «Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.», *Asia Minor Studien* 14, Βόννη 1994, πίν. 1 αριθ. 1-2, πίν. 6 αριθ. 14-15.

¹⁹ Χ. Τσιούμη, Δ. Μπακιτζή, «Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης», Μέρος Β', *Μακεδονικά* 20 (1980), πίν. 5α, αριθ. κατ. 16.

²⁰ Vemi, ό.π., πίν. 44, αριθ. 138a-b.

²¹ D. Pallas, «Über die Datierung eines Kapitells der Basilika von Lechaion (Korinth)», *BZ* 63 (1970), 68-69. Vemi, ό.π., πίν. 15, αριθ. 39-41, πίν. 17 αριθ. 45, πίν. 18 αριθ. 51, πίν. 19 αριθ. 52.

²² Α. Κ. Ορλάνδος, «Συμπληρωματική έρευνα εις τήν βασιλικήν τής Σικυώνος», *ΑΒΜΕΙΑ* (1969), 159, εικ. 13.

²³ Γ. Σωτηρίου, «Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά τής Ελλάδος», *ΑΕ* 1929, 65 εικ. 70, σ. 66-67 εικ. 72-74. Vemi, ό.π., πίν. 34, 35, αριθ. 98, 100, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁴ Β. Συθιακάκη, *Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Θεσσαλίας και Φθιώτιδας στα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια* (αδημ. διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2002, τ. Β', 72-74, αριθ. κατ. 69.

²⁵ Δ. Κωνσταντίος, Ε. Χαλκιά, «Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικόπολεως», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, Πρέβεζα 1987, 320, πίν. 6-7, υποσημ. 15, όπου αναφέρονται παράλληλα δείγματα και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁶ Vemi, ό.π., πίν. 66, αριθ. 229a.

²⁷ Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν*

νής Βατοπεδίου²⁹, που όλα ανάγονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο³⁰.

Άλλο στοιχείο, το οποίο σύμφωνα με πρώτη εκτίμηση χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, αποτελεί ένα τμήμα ανεικονικής τοιχογραφίας που καλύπτει τον ημικύλινδρο μιας κόγχης (χορδής 2,05 μ.) στο νότιο τοίχο της εκκλησίας του Σωτήρα και εξέχει του περιγράμματός της³¹. Από το διάκοσμο διατηρείται το κατώτερο τμήμα σε μέγιστο ύψος 1,05 μ. από τη στάθμη του δαπέδου. Ο διάκοσμος αποτελείται από τρία διαχωρα που ξεχωρίζουν μεταξύ τους με δύο σκουρόχρωμες ταινίες – η εσωτερική λεπτότερη της εξωτερικής. Στο κέντρο του κάθε διαχώρου σώζεται η βαθμιδωτή βάση και τμήμα της κάθετης κεραίας ενός σταυρού (;). Στο μεσαίο διάχωρο, δεξιά και αριστερά της βάσης του υποτιθέμενου σταυρού, διακρίνονται πτυχές κόκκινου υφάσματος, ενώ στα ακριανά διαχωρα τη βάση πλαισιώνουν φοινικόδενδρα.

Το θέμα του βαθμιδωτού σταυρού που περιβάλλεται από δένδρα και συνδέεται με το θριαμβευτή σταυρό σε παραδεισένιο τοπίο, απαντά στην ταφική ζωγραφική από το τέλος του 6ου αιώνα³² και μετά. Ο πιθανός υπέργειος τάφος θα πρέπει να κτίστηκε μετά την παλαιοχριστιανική βασιλική λόγω του ότι στην τοιχοποιία κάτω από το τοιχογραφικό στρώμα διακρίνεται εντοιχισμένο ένα αδιάγνωστο μαρμάρινο τμήμα με ανάγλυφο σταυρό τύπου Μάλτας. Επίσης, με την ταφική αρχιτεκτονική συνδέεται ένα υπόγειο συγκρότημα που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τη βασιλική, σε μικρή απόσταση προς τα ανατολικά. Πρόκειται για κτιστούς θολωτούς χώρους με κεντρικό διάδρομο που αποκαλούνται «Δώδεκα σπήλαια» και ερμηνεύθηκαν

Εικ. 5. Αρχαιολογικό Μουσείο Σύμης. Επίθημα κιονίσκου από το οικόπεδο Αντώνογλου στο Νημπορειό.

ως «ταφικό συγκρότημα παλαιοχριστιανικών χρόνων»³³. Ακόμη δεν έχει διευκρινιστεί η χρήση του κτίσματος και η χρονολόγησή του³⁴.

Η δεύτερη βασιλική εντοπίζεται στη θέση «Έξω Νημπορειό», όπου κτίστηκε το 1914 η εκκλησία της Αγίας Ειρήνης. Διατηρούνται τα θεμέλια του ανατολικού και του νότιου τοίχου του νότιου κλίτους, της μεγάλης ημικυκλικής αψίδας ακριβώς κάτω από την αψίδα του σημερινού ναού, καθώς και του ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους³⁵. Ως αγία τράπεζα χρησιμεύει ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (συνολ. ύψ. 0,38, διαστ. άβακα 1,04×0,72 μ.) που εδράζεται πάνω σε ένα κορινθιακό κιονόκρανο (ύψ. 0,54, διαμ. 0,45, διαστ. άβακα 0,64×0,64 μ.) (Εικ. 6).

Αναλυτικά, το κορινθιακό κιονόκρανο βάσει της διάταξης του διακόσμου με τα απομονωμένα φύλλα σκλη-

Αντική Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από το τέλος του 7ου μέχρι το τέλος του 10ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1992, 41, εικ. 25α-β· το χρονολογεί στο δεύτερο ή τρίτο τέταρτο του 10ου αιώνα.

²⁸ Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, 242-243, εικ. 370.

²⁹ Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 13), 44, εικ. 52-53.

³⁰ Στο τέλος του 10ου αιώνα χρονολογείται κιονόκρανο από την Αναία, που φέρει παρόμοια οξύληκτα φοινικόφυλλα στις γωνίες, θέμα που έχει ως πρότυπο τα γλυπτά από τη μονή Λιβός (902 μ.Χ.). Βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά γλυπτά από την Αναία», *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, 346-347, εικ. 15-19.

³¹ *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 391. Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο του Κέντρου Έρευνας Βυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών.

³² Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορω-*

μαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, Αθήνα 2006, 197-200.

³³ Ι. Βολανάκης, «Τά παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου», *Άφιέρωμα εις τόν Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα*, Αθήνα 1988, 326. Ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων», ό.π. (υποσημ. 7), 60-61.

³⁴ Παρόμοια αρχιτεκτονική μορφή έχει ο υπέργειος ρωμαϊκός τάφος στην περιοχή Φλασκάς στην Κάλυμνο, που χρονολογείται στον 1ο αιώνα μ.Χ. και χρησιμοποιήθηκε μέχρι τον 6ο. Μ. Κουτελλάς, «Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* 34 (2005), 455, εικ. 2-3 και 465, υποσημ. 39. Η χρονολόγηση αυτή πιθανόν να ισχύει και για το συγκρότημα της Σύμης, διότι πρόσφατα διεξήχθη ανασκαφική έρευνα στα ανατολικά του κτίσματος, σε χαμηλότερη στάθμη, σε οικόπεδο προς οικοδόμηση, από όπου συγκεντρώθηκε αρκετή ποσότητα αβαφούς κεραμικής ρωμαϊκής εποχής.

³⁵ *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, 386.

ρής άκανθας σε τρεις ζώνες, με καυλούς από τους οποίους εκφύονται δύο ζεύγη ελικών προς τα έσω και προς τις γωνίες του καμπύλου άβακα και με το ροδακόσχημο άνθος στο μέσο της κάθε πλευράς του άβακα ανάγεται στο 2ο μ.Χ. αιώνα³⁶. Όσον αφορά το ιωνικό κιονόκρανο, ο εχίνος του φέρει στη μία πλευρά σχηματοποιημένες έλικες και «ωό» ανάμεσα σε αντωπά τριφύλλα, ενώ στην άλλη ζεύγος αντιθετικών τριφύλλων. Τα προσκεφάλαια καλύπτονται με αντιθετικά ακανθοειδή ημίφυλλα με ζωστήρα στη μέση. Το συμφυές επίθημα φέρει διακόσμηση μόνο στη μία πλάγια όψη, από λατινικό σταυρό με τριγωνικές απολήξεις των άκρων των κεραιών, σε χαμηλό ανάγλυφο (Εικ. 6). Ανήκει στον απλοποιημένο τύπο που επιχωριάζει στην περιοχή του Αιγαίου σε όλη τη διάρκεια του βου αιώνα, π.χ. στις βασιλικές της Λέσβου³⁷, στην Κάλυμνο, την Κω, τη Ρόδο, την Κάρπαθο³⁸, στη βασιλική των Μαλίων Κρήτης³⁹, καθώς και στην Κωνσταντινούπολη⁴⁰, τη Ρουμανία⁴¹ κ.α.

Στο Πέδι, τμήμα παλαιοχριστιανικής αφίδας έχει εντοπιστεί στα ανατολικά της εκκλησίας του Αρχαγγέλου

Μιχαήλ του Αυλακιώτη⁴². Από τη θέση αυτή προέρχονται τμήμα κορινθιακού κιονόκρανου (σωζ. ύψ. 0,26, πλ. άβακα 0,55 μ.) και θραύσμα επιθήματος (συνολ. ύψ. 0,28, διαστ. άνω επιφάνειας έδρασης 0,47×0,30 μ.).

Το πρώτο ανήκει στον πολύ συνηθισμένο τύπο των «λυρόσχημων» κορινθιακών κιονοκράνων (Εικ. 7), τον οποίο οι τοπικοί καλλιτέχνες χρησιμοποιούν περισσότερο⁴³, αφού απαντά συχνότατα, τόσο στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴, όσο και σε πολλές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁴⁵ (Αθήνα, Κόρινθος, Θεσσαλονίκη, Νέα Αγχίαλος, Μίλητος κ.α.). Ο τύπος χρησιμοποιείται από τα τέλη του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα⁴⁶, βάσει των ακριβώς χρονολογημένων κιονοκράνων (496-526) από τον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο στη Ραβέννα⁴⁷. Στα Δωδεκάνησα απαντά στη Ρόδο⁴⁸, τη Νίσυρο⁴⁹, την Πάτμο⁵⁰, την Αστυπάλαια, την Κω και την Κάρπαθο⁵¹.

Το επίθημα αμφικιονίσκου είναι απλού τύπου, με κολουροκωνικό κιονόκρανο. Στις μακρές πλευρές υπάρχει εξέχουσα ταινία για τη στήριξη του δρυφράκτου. Η όψη που έχει σωθεί, κοσμεείται με ένα λεπτό λατινικό σταυρό σε χαμηλό ανάγλυφο, που καταλαμβάνει όλο

³⁶ Α. Μέντζος, *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην όψημη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1989, 37-51 (αδημ. διδασκ. διατριβή).

³⁷ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χαλινάδου Λέσβου», *ΑΒΜΕ Γ* (1937), 118-119, εικ. 3.

³⁸ Πρόκειται για τον τύπο ΠΙ4 της Vemi, ό.π. (υποσημ. 14), 23-25 και αριθ. 230, 232, 234, 240, 241, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

³⁹ Χ. Τσιγωνάκη, «Εισηγμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τοπικά εργαστήρια στην πρωτοβυζαντινή Κρήτη», *Creta romana e protobizantina*, Atti del Congresso Internazionale (Iraklion 2000), τ. ΙΙΙ, 2, Padova 2004, 1151-1152, εικ. 9.

⁴⁰ Zollt, ό.π. (υποσημ. 18), 258-261, πίν. 16 αριθ. 61, 62, 64, πίν. 18 αριθ. 72, 74, πίν. 19 αριθ. 75 κ.α.

⁴¹ C. Barsanti, «L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo», *RLSA*, s. ΙΙΙ, ΧΙΙ (1989), 166-167, εικ. 107, 112.

⁴² ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, 387. Σύμφωνα με πληροφορία του κ. Φαρμακίδη, δύο τμήματα μαρμάρινων κίωνων έχουν εντοιχιστεί στο πεζούλι του προσαλίου χωρίς να είναι ορατά σήμερα.

⁴³ Πρόκειται για τον τύπο VI κατά τον Kautzsch και IV κατά την Pralong, βλ. Α. Pralong, «La typologie des chapiteaux corinthiens tardifs en marbre de Proconnesse et la production d'Alexandrie», *RA* 1 (2000), 97.

⁴⁴ W. E. Betsch, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople*, Pennsylvania 1977, 190-191.

⁴⁵ Για την εξέλιξη και διάδοση του «λυρόσχημου» κιονοκράνου βλ. R. Kautzsch, «Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert», *SrSpKz* 9 (1936), 59-61, 72-78, πίν. 14 αριθ. 194-195, πίν. 16 αριθ. 226-230, 235, πίν. 22 αριθ. 353. F. Deichmann, *Coprus der*

Kapitelle der Kirche von S. Marco zu Venedig, Wiesbaden 1981, 67-68 αριθ. 263-266, 118 αριθ. 526, 130 αριθ. 591, 132 αριθ. 604. Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ ΙΓ* (1985-1986), 41-42. Α. Pralong, «Origine des chapiteaux-corbeille "à côtes de melon"», *Mélanges Jean-Pierre Sodini* (TM 15), Παρίσι 2005, 492-498, εικ. 4-11, 13-14.

⁴⁶ Την εμφάνιση του «λυρόσχημου» κιονοκράνου από τα μέσα του 5ου αιώνα υποστηρίζει ο Zollt χρονολογώντας μία ομάδα κιονοκράνων από την Κωνσταντινούπολη, βλ. Zollt, ό.π. (υποσημ. 18), 176-197, αριθ. κατ. 489-571.

⁴⁷ F. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, τ. ΙΙ, Kommentar, 1. Teil, Wiesbaden 1974, 131-135, εικ. 85, 88, 93, 97, 98. Επίσης, R. Olivieri-Farioli, «Corpus» della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna. *La scultura architettonica*, τ. ΙΙΙ, Ρώμη 1969, 25-26, εικ. 24.

⁴⁸ Στη συλλογή της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου υπάρχουν περίπου οκτώ όμοια κιονόκρανα, αδημοσίευτα. Όμοια συναντούμε σποραδικά στην ύπαιθρο του νησιού, καθώς και επαναχρησιμοποιημένα στο Καστέλλο, C. Barsanti, «Marmi bizantini nel Palazzo del Gran Maestro dei Cavalieri a Rodi», *Bisanzio, la Grecia e l'Italia*, Ρώμη 2003, 21, εικ. 10.

⁴⁹ Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 3), 239, πίν. 44.1-2.

⁵⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αί βυζαντινά τοιχογραφία της Μονής του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970, 16, εικ. 6.

⁵¹ «Λυρόσχημα» κιονόκρανα έχουν βρεθεί στην ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση «Βρόντη» Πηγαδίων Καρπάθου, βλ. ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, 1168 και ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, 1012. Επίσης, του ίδιου τύπου κιονόκρανο από την περιοχή του Όθους εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού.

το ύψος του κιονοκράνου. Παρόμοια παράλληλα έχουν βρεθεί στη Θεσσαλία και χρονολογούνται το ένα στον 6ο αιώνα και το άλλο στους μεσοβυζαντινούς χρόνους⁵², στη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου⁵³ της Αθήνας, στη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης⁵⁴, στη βασιλική Α΄ της Αμφίπολης⁵⁵. Η απόδοση του σχεδίου του επιθήματος από τη Σύμη οδηγεί προς τον 7ο αιώνα.

Στην παραλία του λιμανιού του ίδιου οικισμού αναφέρεται ότι βρέθηκαν κομμάτια ψηφιδωτού δαπέδου⁵⁶, που πιθανώς προέρχονται από τη «βασιλική παρά τον λιμένα», με την οποία σχετίζονται και τμήματα τοίχων, που παλαιότερα διακρίνονταν κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ακόμα, αναφέρεται ότι περισυλλέχθηκαν πέντε τεμάχια από μαρμάρινη σιγμοειδή τράπεζα, που έφερε περιμετρικά μικρές κυκλικές κοιλότητες, και τρία από κυκλική τράπεζα με χείλος και κυμάτιο⁵⁷, καθώς και τμήμα ενεπίγραφης μαρμάρινης πλάκας⁵⁸. Πρόκειται για απόσπασμα μιας ενδιαφέρουσας ιουδαϊκής επιγραφής από τη Σίδη, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και μέχρι πρόσφατα εθεωρείτο χαμένη. Φαίνεται ότι στις αρχές του 20ού αιώνα, πριν από το 1909, κομμάτι της επιγραφής μεταφέρθηκε στο Πέδι της Σύμης από τη Σίδη⁵⁹. Συνεπώς, δεν σχετίζεται με τη βασιλική στο Πέδι, όπως υποστηρίζει ο Βολανάκης, την ύπαρξη της οποίας απλώς υποθέτουμε. Ίσως να είναι το ίδιο κτίσμα με τη βασιλική στην εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Αυλακιώτη, επειδή η απόσταση μεταξύ τους είναι μικρότερη από 200 μ.

Στην περιοχή Πάνορμος, στη θέση όπου κτίστηκε το 18ο αιώνα το μοναστήρι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Πανορμίτη⁶⁰, ειμάζεται ότι θα προϋπήρχε βασιλική, άποψη που δεν αποκλείεται, όπως δηλώνουν κάποιες εν-

Εικ. 6. Νημπορειό, Αγία Ειρήνη. Βάση αγίας τράπεζας.

δείξεις, όπως είναι οι μαρμάρινοι κίονες που επαναχρησιμοποιήθηκαν για τη στήριξη των σταυροθολίων του καθολικού (Εικ. 8α-β). Και οι δύο είναι ενεπίγραφοι και ανάγονται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Σε έναν από τους κίονες της νότιας πλευράς διαβάζουμε: [ΥΠ]ΕΡ ΕΥΧΙΣ / [ΘΕ]ΩΔΟΤΟΥ / ΚΥΡΙΑΚΟΥ και στον αντίστοιχο στη βόρεια πλευρά: ΕΓΕΝΕ[ΤΟ] / ΕΠΙ ΙΩ[ΑΝΝΟΥ] / ΕΙΜΩΝ / ΦΑΥΣΤΟ[Υ] / ΠΙΣΤ[ΟΥ]β⁶¹. Στοιχείο της ίδιας περιόδου αποτελεί ένα αρκετά αποκεκρωμένο μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επιθήμα, που είναι ενσωματωμένο στην τοξοστοιχία

⁵² Συθιακάκη, ό.π. (υποσημ. 24), αριθ. κατ. 90 και 92.

⁵³ Μπούρας, «Κατάλογος», ό.π. (υποσημ. 45), 49-50, εικ. 20.

⁵⁴ Δ. Γραμμένος - Γ. Κνιθάκης, *Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994, 88, πίν. 25, αριθ. 211 (363) και 89, πίν. 25, αριθ. 213 (254).

⁵⁵ Ε. Στίκας, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1972, 49, πίν. 24α, εικ. 1.

⁵⁶ *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, 386-387. Βολανάκης, ό.π. (υποσημ. 33), 326, όπου την αποκαλεί «βασιλική λιμένος».

⁵⁷ Σχετικά με τα θραύσματα τραπεζών, τα οποία αναφέρει ο Βολανάκης ότι μεταφέρθηκαν στο Μουσείο, δεν έχουν εντοπιστεί εκτός από ένα απότμημα με υπερυψωμένο χείλος που βρίσκεται στην αποθήκη της Σάλας Χατζηαγαπητού (τύπος C). Ε. Chalkia, *Le mense paleocristiane*, Πόλη του Βατικανού 1991, 42-45, εικ. 22.

⁵⁸ Βολανάκης, ό.π. (υποσημ. 7), 61-62. Είναι από λευκωπό μάρμα-

ρο που έχει υποστεί οξειδώσεις τμηματικά.

⁵⁹ J. Nollé, «Side im Altertum», *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, τ. 44, Βόννη 2001, 515-519, όπου παρατίθεται αναλυτικά η προγενέστερη βιβλιογραφία. Αυτή η επιγραφή πρωτοδημοσιεύθηκε από τον H. Rott στο *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Λειψία 1908, 367-369, αριθ. 72.

⁶⁰ Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 3), 241. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Ἡ Ἱερά Μονή Πανορμίτου Σύμης*, Αθήνα 1978, 11. Βολανάκης, ό.π. (υποσημ. 33), 326.

⁶¹ Δ. Χαβιαράς, «Συλλογή χριστιανικών επιγραφών και περιγραφή χριστιανικών αρχαιοτήτων νήσου Σύμης», τ. Β΄, *VizVrem* 19 (1915), 168-169. Το όνομα «Φαῦστος» δεν είναι γνωστό παρά μόνο ως «Φαυστίνος», που απαντά σε τοιχογραφία του ασκηταριού στη Χάλη (βλ. άρθρο της Μαρίας Σιγάλα στον παρόντα τόμο).

Εικ. 7. Πέδι. Ναός Αθαγγέλου Μιχαήλ του Αυλακιώτη. Θραύσμα κιονοκράνου.

του προστώου του κτιρίου που χρησιμεύει σήμερα ως εκκλησιαστικό μουσείο (σωζ. ύψ. 0,24, διαστ. άβακα 0,54×0,54 μ.). Διακρίνεται ευκρινώς το ιωνικό τμήμα με τα προσκεφάλαια που κοσμούνται με αντωπές δέσμες φύλλων καλάμου, ενώ ο εχίνος με σχηματοποιημένα «ωά» ανάμεσα στις έλικες. Το επίθημα έχει υποστεί ολοκληρωτική σχεδόν λάξευση, με αποτέλεσμα να χαθεί η κλίση των πλάγιων πλευρών και από το διάκοσμο να διατηρηθεί μόνο στη μία όψη τμήμα διπλού ταινιωτού μεταλλίου σε χαμηλό ανάγλυφο, το οποίο θα περιέβαλλε πιθανώς σταυρό, χριστόγραμμα ή ρόδακα. Από την κοινότυπη διακόσμηση του ιωνικού κιονοκράνου και τη σχηματοποιημένη απόδοση, χρονικά εντάσσεται στον 6ο αιώνα και μάλιστα από τους ιουστινιάνειους χρόνους και εντεύθεν⁶².

Συμπερασματικά, τα μνημεία της παλαιοχριστιανικής περιόδου στη Σύμη εντοπίζονται στους παραθαλάσσιους οικισμούς του νησιού. Κατά πάσα πιθανότητα, βασιλικές, που αποτελούσαν το σημείο αναφοράς (landmarks) των παλαιοχριστιανικών πόλεων⁶³, θα υπήρχαν και στο κεντρικό λιμάνι, τον Γυαλό, από τις οποίες δεν σώζονται ίχνη, καθότι ο μεταγενέστερος πυκνοκατοι-

κημένος οικισμός που αναπτύχθηκε και συνεχώς εξελίσσεται, θα κατέστρεψε κάθε κατάλοιπο⁶⁴. Βάσει των προαναφερθέντων, καταλήγουμε ότι η περιοχή του Νημπορειού παρουσιάζει κατοίκηση τουλάχιστον από τα ρωμαϊκά χρόνια έως τον 7ο αιώνα⁶⁵, συμπέρασμα που ενισχύεται και από νομισματικές ενδείξεις⁶⁶.

Προβληματική παραμένει η χρονολόγηση των βασιλικών από έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων, οπότε βασιζόμαστε αποκλειστικά στην αρχιτεκτονική γλυπτική. Στο Νημπορείο, η τρίκλιτη βασιλική με κιονοστοιχίες και ψηφιδωτό δάπεδο είναι κτίσμα πιθανώς του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα, αν θεωρήσουμε ότι τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ανήκαν σε αυτή. Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους ανάγεται το τεκτονικό κιονόκρανο της Αγίας Κάρας, προερχόμενο ίσως από άλλο οικοδόμημα. Από τα γλυπτά της βασιλικής στην Αγία Ειρήνη του ίδιου οικισμού, το ένα ανάγεται στο 2ο αιώνα, ενώ το άλλο στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα. Είναι προφανές ότι ανήκουν σε διαφορετικά κτίσματα. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση των βασιλικών ή της βασιλικής στο Πέδι. Από τα δύο αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν περισυλλεγεί στην περιοχή, το κιονόκρανο ανάγεται στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα, ενώ το επίθημα στον 7ο αιώνα, ίσως και αργότερα. Τέλος, η πιθανολογούμενη βασιλική στη θέση όπου υπάρχει το μοναστήρι του Πανορμίτη, με βάση το ιωνικό κιονόκρανο με το συμφυές επίθημα σε δεύτερη χρήση, οδηγείται χρονικά προς το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα.

Μέσα, λοιπόν, από γλυπτά, ψηφιδωτά δάπεδα, νομίσματα και επιγραφές διαγράφεται το καλλιτεχνικό πρόσωπο της Σύμης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Διαφαίνεται η ύπαρξη τοπικού ή επαρχιακού συνεργείου γλυπτών, τόσο από το χρησιμοποιούμενο υλικό, όσο και από την απόδοση του κοινού διακοσμητικού θεματολογίου. Επικρατεί ως προς την πρώτη ύλη το μάρμαρο, το οποίο είναι υπόλευκο με γκρι φλεβώ-

⁶² Παρόμοια διακόσμηση στον εχίνο του ιωνικού κιονοκράνου έχουν κιονόκρανα από την Κω και τη Λίνδο της Ρόδου, που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα, βλ. Vemi, ό.π. (υποσημ. 14), αριθ. κατ. 278 πίν. 78 και 317 πίν. 91.

⁶³ Για τη ρυμοτομία των παλαιοχριστιανικών πόλεων έχουν γραφεί αρκετά. Ενδεικτικά βλ. Γ. Λάββας, «Οι Χριστιανικές Θήβες της Θεσσαλίας», *Αρμός. Τμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Μοντσόπουλο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, 996. Επίσης, Η. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*, Αθήνα 2006, 385-440.

⁶⁴ Αποτμήματα παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών εντο-

πίστηκαν σε τοιχοποιίες σπιτιών.

⁶⁵ Ν. Χαβιαράς, «Προσφορικά σφραγίδες ήτοι τυπάρια και βυζαντινική σφραγίς», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 16 (1910), 12, όπου αναφέρεται η ύπαρξη ακμάζοντος οικισμού στο Νημπορείο κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

⁶⁶ Πρόκειται για δεκαέξι χάλκινα νομίσματα, η ταύτιση των οποίων έγινε από τον Κωνστ. Φαρμακίδη που τα κατέγραψε, βασιζόμενος στις μονογραφίες των W. Wroth, *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Λονδίνο 1908 και J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, Λειψία 1930.

σεις και θυμίζει το αντίστοιχο της Προκοννήσου⁶⁷, χωρίς να μπορεί να ταυτιστεί αν δεν γίνουν εργαστηριακές αναλύσεις του υλικού. Επειδή μάρμαρο παρόμοιου χρώματος εξορύσσεται και σε λατομεία του Δικαίου όρους στην Κω⁶⁸, φαίνεται πιο λογικό να μεταφέρονταν οι όγκοι μαρμάρου από γειτονική περιοχή παρά από τη μακρινή Προκοννήσο. Σε αυτό το είδος μαρμάρου λαξεύτηκαν τα περισσότερα αρχιτεκτονικά γλυπτά, ενώ τρία είναι από «λάρτιο» λίθο που επιχωριάζει στη Ρόδο⁶⁹, και δύο από κοκκινωπή μαρμαρόπετρα με μεγάλες γκριζωπές φλεβώσεις, που είναι τοπικό πέτρωμα και το συναντά κανείς στην περιοχή του Αγίου Νικολάου του Στενού, κοντά στο Νημπορειό⁷⁰.

Η απόδοση των θεμάτων σε όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη φανερώνει χέρια τεχνιτών που αντιγράφουν σχέδια χωρίς να τους απασχολούν οι σωστές αναλογίες, η συμμετρία, η καλαισθησία και η ακρίβεια.

Έστω και από τα ελάχιστα, αποσπασματικά, δείγματα αρχιτεκτονικών γλυπτών διακρίνει κανείς ότι οι φόρμες και το διακοσμητικό θεματολόγιο που είναι διαδεδομένα σε όλη τη βυζαντινή αυτοκρατορία, φθάνουν μέχρι τη Σύμη, το απομακρυσμένο αυτό νησί της Δωδεκανήσου. Τεχνίτες-μαρμαράριοι χωρίς μεγάλες αξιώσεις, ντόπιοι ή από άλλη περιοχή, δουλεύουν με εισηγμένο μάρμαρο ή με πέτρα του νησιού ή με «λάρτιο» από τη Ρόδο, προκειμένου να καλύψουν τις τοπικές ανάγκες, πράγμα που συνάδει και με μια αυτάρκη οικονομία της Σύμης.

Μεγαλοπρεπή κτίσματα, όπως ήταν οι βασιλικές, ανηγέρθησαν στη Σύμη κατά τον 6ο αιώνα με αρχιτεκτονικό γλυπτικό διάκοσμο και ψηφιδωτά δάπεδα, όπως εκείνο του Νημπορειού. Αλλά οι χορηγοί φαίνεται ότι είχαν περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες και απευθύνθηκαν στην τοπική αγορά, όπως προκύπτει τόσο από τη μελέτη του γλυπτικού διακόσμου, όσο και του

Εικ. 8α-β. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Πανορμίτη. Κίονες στη βόρεια και τη νότια πλευρά του καθολικού.

ψηφιδωτού⁷¹. Εξαίρεση θα αποτελούσαν οι επώνυμοι χορηγοί Θεόδοτος ή Κυριακός ή Ιωάννης (επίσκοπος), ή Φάυστος, τα ονόματα των οποίων αναγράφονται στους κίονες του καθολικού του μοναστηριού του Πανορμίτη, οι οποίοι προτίμησαν εισηγμένο υλικό με μεγαλύτερο κόστος αγοράς και μεταφοράς. Πάντως, είναι φανερό ότι ένα τόσο μικρό νησί όπως η Σύμη διατηρεί αρκετά εμφανή στοιχεία από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους στους παραθαλάσσιους οικισμούς, όπου η μεταγενέστερη οικοδομική ανάπτυξη είναι περιορισμένη.

⁶⁷ Σχετικά με την παραγωγή και διακίνηση των αρχιτεκτονικών γλυπτών από την Προκοννήσο, βλ. ενδεικτικά Deichmann, *Ravenna* (υποσημ. 47), τ. II, 3. Teil, Στουτγάρδη 1989, 273-276. N. Asgari, «The Proconnesian Production of Architectural Elements in Late Antiquity, based on Evidence from the Marble Quarries», *Constantinople and its Hinterland. Papers from the 27th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge 1995, 263-288.

⁶⁸ A. Georgiades, «The Koan Fragment of the Monetary Degree», *BCH* 89 (1965), 402-403, εικ. 6-9. W. Kendrick-Pritchett, «The Koan Fragment of the Monetary Degree», *BCH* 89 (1965), 424. A. Dworakowska, «Carrières antiques à Skyros et dans les îles de Carie. Matériaux pour l'inventaire», *Archeologia* 23 (1972), 14.

⁶⁹ Πρόκειται για τη βάση και τον έναν αμφικιονίσκο από το οικόπεδο Αντώνογλου στο Νημπορειό και το επίθημα από το Πέδι. Ε. Παπαβασιλείου, «Περί “λαρτίου” λίθου», *Θωράκιον. Τόμος στη μνήμη Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 129-136, όπου είναι συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁰ Σύμφωνα με πληροφορία του φύλακα Αρχαιοτήτων Μ. Βόλα, που γνωρίζει αρκετά καλά τα πετρώματα της Σύμης. Από παρόμοιο πέτρωμα με τα δύο θωράκια του Νημπορειού είναι κατασκευασμένο απότμημα θωρακίου από άμβωνα που υπάρχει στη συλλογή του Μουσείου.

⁷¹ Assimakopoulou-Atzaka, ό.π. (υποσημ. 3), 64.

Eleni K. Papavasiliou

THE MONUMENTAL TOPOGRAPHY OF EARLY CHRISTIAN SYMI

Building remains of the Early Christian period have been discovered at four sites on the small island of Symi, a short distance from the area of ancient Knidos opposite. Two of these sites are at the coastal settlement of Nimborio and the other two at the corresponding settlement at Pedi. It is conjectured that there was another basilica at Panormos, on the site of the monastery of the Archangel Michael (Panormitis) (Fig. 1).

In one of the basilicas at Nimborio is preserved part of a mosaic floor with the characteristic representation of a camel-driver pulling a camel; this mosaic belonged to the north aisle of the basilica. The architectural members reused in the three aisleless churches of the Koimesis Theotokou, Ayia Kara and the Metamorphosis Sotiros, which were later erected on the site of the basilica, probably come from the same basilica. The sculptures found during digging work on a neighbouring plot of land also probably belonged to this basilica. Briefly, the architectural sculptures from the basilica at Nimborio consist of four window mullions (Fig. 4a-b), a column base, two impost blocks (Fig. 5), a fragment of a closure slab from a pulpit (Fig. 2), a capital of the Middle Byzantine period (Fig. 3), and a fragment of an indeterminate architectural member. They may be assigned to the middle or the second half of the 6th century.

In the second basilica, which was located on the site of the later church of Ayia Irini, are preserved parts of the foundations of walls of the south and central aisles. Two capitals were used in the altar: one of these, a Corinthian capital, dates from the 2nd c., while the Ionic capital with integral impost is of the 6th century (Fig. 6). The former of them

probably comes from an earlier Roman building, while the latter belongs to the Early Christian basilica.

In the settlement of Pedi, a few visible remains of a basilica are preserved on the site of the church of Archangelos Michael Avlakiotis. Two fragments of a lyre-shaped Corinthian capital and of a mullion impost probably belonged to this basilica. The capital dates from the late 5th-first half of the 6th century (Fig. 7), and the impost from the 7th century. Building remains of the so-called 'harbour basilica' were earlier visible in the sea, next to the quay. In my view, this may possibly have been an Early Christian basilica, since the two sites are separated only by a very short distance.

Finally, there was probably a fifth basilica on the site of the monastery of the Archangel Michael Panormitis, architectural members from which were reused in the construction of the monastery. The members in question are monolithic marble columns, two of which are inscribed and support the cross-vaults of the katholikon (Fig. 8a-b). An Ionic capital with an integral impost set on a column was used in the portico of the courtyard to the east of the church, where the ecclesiastical museum is now housed.

In addition to the Early Christian elements mentioned above (wall foundations, mosaic floor, architectural members), a fragment of an aniconic wall-painting is preserved in a niche incorporated in the south wall of the church of the Metamorphosis Sotiros at Nimborio. The stylistic features of this wall-painting suggest a funerary building of the late 6th-early 7th century. Other portable finds of the same period from the island of Symi include sixteen coins and fragments of marble altars from the basilica at Pedi.